Я їхав в село Бідненьке за репетитора до панка Коростенка і, як подоба кожному репетиторові, їхав на драбинчастому возику, запряженому якоюсь гострозадою й гостроголовою конячинкою з коротенькими, лахматими ніжками й великим черевом, що робило її дуже схожою на мишу.

Мало накочена дорога була труська, сонце палило, як з печі, а я на своєму возику, як карась на сковороді, смажився, обливався потом, вертівся, хапався за боки й проклинав і возика, й себе, й того чорта, який надав мені їхати до якогось там пана вчити паненя; і не хотів я вже ні пана з його рекомендованим мені демократизмом, українством, лібералізмом, ні заробітку, ні сільського покою, ні всього того, що спокусило мене їхати до його й терпіти муки їзди на драбинчастих возах. Але конячинка тим часом тюпала собі, й години через чотири ми вже були в Бідненькому.

Була неділя. Коло одної хати на вулиці й на подвір'ї стояла, сиділа й навіть лежала ціла юрба дядьків, жінок, парубків, дівчат, дітей. Всі були червоні, спітнілі, у деяких лікті були перев'язані хустками. Вони всі разом кричали, обнімались, сміялись, співали; якась стара баба, високо піднявши спідницю, заносисто танцювала, а круг неї реготали й грали на губах. На самій дорозі стояв розпатланий дядько: широко розставивши руки, наче граючи в "куці-баби", він раптом робив кілька хистких ступнів у один бік і зупинявся; потім, схиливши, як бик, голову, немов роздумуючи і щось бурмочучи, він кидався в другий бік і знову зупинявся хитаючись.

На воротях стирчало гілля, обвішане червоними стьожками й перев'язане хусткою.

— Свадьбу грають, — суворо сказав, неначе одрубав, мій возниця й, обминувши розпатланого дядька, хльоснув по конячинці.

— Стій!.. Стій!.. — вмить вчулось за нами.

Ми озирнулись. За возом біг якийсь дядько в шапці з перев'язаною рушником рукою, з пляшкою й чаркою в руках і кричав щось.

Возниця припинив трохи конячинку.

— До... до пана... нашого... їд... їдете? — хакаючи, підбіг до воза дядько.

— До пана. Вчителя ось... везу... А що? — незадоволено буркнув возниця.

— А-а!.. — протягнув дядько, дивлячись на мене мутними очима й дихаючи горілкою. — Вчителя?.. До панича?.. Так... вєрно! На дохтура, стало бить? Упо... употребительно! Но тольки за польтіник не підем... Так панові й расположіть... Забастовка!.. Депутація, одним словом!.. Значить, польная депутація... і нікаких... Руб давай, і... квит! Вєрно я говорю? Кирило, вєрно я говорю?

— Вєрно, вєрно... Но! — шарпнув віжками Кирило.

Дядько ще біг за нами й щось старався вияснить, але хутко одстав, і ми, повернувши за ріг, опинились на вулиці, що впиралась в панський будинок з тополями й терасою; а через кілька хвилин в'їжджали в ворота економії.

На подвір'ї було безлюдно й тихо, тільки коло загону стояли дві робітничі постаті й, спершись ліктями на тин, лузали насіння. Вони не ворухнулись. Зате з-під амбара вихопилась якась сіренька собака з обгризеними вухами й, одривисто гавкаючи, наче хапаючи на льоту мух, побігла за нами. Біжучи поруч з возом, вона без всякої злості дивилась попереду себе й, наче виконуючи обов'язок, голосно й серйозно гавкала.

Часом вона зупинялась, сідала й, поспішно почухавши задньою ногою коло вуха, знов наганяла нас і знов з діловитим видом гавкала.

У вікнах горниць замиготіли якісь обличчя, але на ґанку ніхто не з'являвся; тільки з вікна кухні випнулась червона товста пика в білім колпаці й, обережно почухавши кінчиком здоровенного ножа брову, пильно подивилась на нас і сховалась.

Ми зупинились. Собачка теж зупинилась, замовкла й стояла коло воза, так же, мабуть, не знаючи, що далі робити, як і ми.

Почекавши трохи, я зліз із воза, розплатився з дядьком і, взявши свого чемоданчика, пішов до ґанку. Як тільки я ступив на східці, двері самі раптом одчинились передо мною. Я зупинився, чекаючи, що хтось вийде, але не було нікого. Я зазирнув у двері: в маленьких сінях було порожньо, а проти цих дверей були другі двері, мабуть, в більші сіни. Я здвигнув плечима й пішов далі. Але не встиг зробити кілька ступнів, як і ті двері також одчинились, мов од вітру, і я справді побачив великі сіни з кілочками для одежі, одежу, калоші, капелюхи і т.ін. Коло дверей же знов нікого не було.

"Що за чортовиння", — подумав я, озираючись на всі боки.

Але в сей мент одчинились бокові двері, й з них поспішно вийшов товстенький, коротенький добродій у білім літнім костюмі з чорненькими смужками, з англійськими баками й червоними бритими губами. Лукаво сміючись, він підійшов до мене і, простягаючи руку, дзвінким тенорком заговорив:

— Репетитор наш?.. Дуже приємно, дуже приємно! Мій Василько вже просто напосівся на мене: "Де мій репетитор?.." А що? Двері вас здивували?

— Еге... Я не розумію... Наче духом святим... — пробурмотів я.

— Ах-ах-ах! — засміявся він дуже задоволене. Потім раптом зробив серйозне лице й, ніжно взявши мене за лікоть, промовив: — Дуже приємно, дуже приємно... Я вас зараз у вашу кімнату... Ви, мабуть, дуже втомились? Ну, розуміється... Свій чемодан ви можете... Грегуар... Ха-ха-ха! Так вас здивували двері? "Святим духом"? Грегуар!

Звідкись хутко виплила постать у лакейському потертому фраці, з жовтою лисиною, тоненькими губами й тужливим виразом кістлявого бритого лиця.

— Вот чемодан господина учителя... Однеси до їх в комнату... А це, бачите... Осторожно, Грегуар, осторожно... Це, бачите, у мене автоматичні двері. Одчиняються машинним робом... Одчиняються й зачиняються... У мене все машинним робом, вся економія на раціональних печатках ведеться... А це ваша кімната... Туди, Грегуар, постав у куток. А вода в умивальнику є?.. Все машинним робом... L? Ну, можеш йти... Підожди! Нічого... гм!.. Нічого з села не чуть?

— Нічого... — коротко промовив Гаврило, схиливши трошки голову набік.

— Ну, йди... Підожди! В випадку чого-небудь... дать мені звістку!

— Харашо... — зітхнув Гаврило й тихо висунувся з кімнати, ніжно причинивши двері.

— Да, да... У мене все на раціональних початках... Треба культуритись, пора вигонить азію... У мене прислуги в домі четверо, а в мого діда було її тридцять четверо. Ми, люди нової формації, повинні більше мозком своїм працювати, а не найнятими руками... Мозок дає машину, а машина...

Він зразу змовк і, хутко підійшовши до вікна, став дивитись у сад, де ходив якийсь дядько.

Я був голодний, і хотілось остатись самому; хотілось вмитись, роздягтись і хоч трохи спочити від драбинчастого возика. Але Коростенко, видно, й не думав покидати мене. і я вже з неприязню дивився на товсту його шию, на англійські бакенбарди й розчісану надвоє, як у лакеїв, голову.

— Да-а, — одходячи від вікна, глянув він на мене ласкавими, хитро-розумними очима. — Ми, малороси-європейці, скажемо нове слово старій нашій неньці Україні! Правда? Да, да! Що таке, здається, автоматичні двері? Ні... нісенітниця! А тим часом не треба ні лакеїв, ні "на чай", не треба лишньої трати енергії... Да! Надушив кнопку — і єсть! і головним способом просто. Ви подивіться!

і він хутко пішов у сіни, озираючись на ходу й киваючи мені головою. Я мусив скорчити зацікавлену фізіономію і йти за ним.

Механізм справді був простий, зручний, корисний. Але моя похвала розохотила його, і він, схопивши з вішалки м'якого білого бриля й пораявши мені зробити те ж саме, жваво балакаючи й держачи мне за лікоть, повів показати "ще не те"! Він повів мене спершу в кухню, де показав якусь машину, що сама місила й робила паляниці; потім повів у другу кухню, де якась машина теж щось сама робила. Тут дуже смачно пахло огірками й житнім хлібом. Од цих пахощів мені так схотілось їсти, що я став часто позіхать і, щоб не образити його, мусив ковтати зівки. Далі він повів мене в якийсь льох, потім в конюшню, далі в загін, в амбар, на тік, за тік, показував, лазив на якісь горища, дря-пався на драбини й живо, задоволене й гарно балакав. Балакав він мовою якоюсь кумедною, книжною, скорше російською, перекладаючи тільки московські слова на українські. Але я майже нічого не чув і дедалі то все більш і більш втрачав надію колись скінчити огляд цих сіялок, віялок, жаток, плугів, телефонів, електричних дзвінків, конюшень, амбарів, водопроводів, водокачок, молотилок, маслобоєнь, собачих будок. В очах мені стояли колеса, паси, проводи, в вухах тільки й чулось: "регулятор", "сто кінських сил", "500 кінських сил"; в голові стукало, в животі,

здавалось, усе висохло, кишки позлипались, і в грудях було порожньо й важко.

"Ну-ну! — злісно думав я, ходячи за ним. — Це попав!"

— А ось гляньте! — зупиняючись і балансуючи в своїм білім костюмі на якомусь здоровенному дишлі, показував він мені щось залізне й блискуче. — Стоїть всього сто двадцять рублів, а за кілька років збереже на тисячу двадцять рублів чоловічої енергії. Да!

Я "гмукав", здивовано й глибокодумно вертів головою й з нудьгою думав, чи ще багато в його зосталось показувать збереженої "чоловічої" енергії. Нарешті, щоб якось звести розмову на інше, я спитав його, йдучи подвір'ям:

— А що це у вас робочих не видно?.. Він зупинився, комічно розставив руки й з добродушною посмішкою сказав:

— Бастують... Страйкують!

— Он як?!

— Да, да!.. Граждани! Що зробиш?.. Давай і нам горниць, не хочемо жить в бараках. Булки давай, чай, котлети... Цілком нормальна річ, — поспішно й серйозно перебив він себе. — Дух часу... Законні требования... Законні.

Я згадав, що бараки, які ми оглядали, були темні, брудні, вогкі, низькі, й про себе згодився з ним, що требования дійсно законні. До нас підбігла знайома вже мені собачка й, б'ючи себе хвостом по задніх лапах, звиваючись і крутячи на всі боки головою, мов прохаючи у мене вибачення за гавкання, стала тертись коло моїх ніг.

— Державна дума грає свою ролю... Да!.. Вона будить надії, думи... В цьому її велика роль!

Собачка од мене перейшла до його й лизнула йому руку.

— Пошла!.. Фу!.. Де вона взялась тут?.. Вже завелась азіатчина... Хто її привів?.. Пошла к бісу!.. У мене ні одної собачки... Я находжу, що вони ніякої користі не приносять... Од них пахне азією... Пішла ти! Треба сказать Михайлу, щоб прогнав... Да! Страйкують... А ось це — мій сад... Я вам зараз покажу, що значить культура й машина... До обіду ще далеко...

Він вийняв золотого годинника й глянув у його.

— О! Ще маємо години три... Ми обідаємо в п'ять... В нашому розпорядженню цілих дві з половиною години...

В очах мені помутилося. Розуміється, я не бачив, "що

значить культура й машина", хоча ми години півтори ходили по саду й навіть лазили в оранжереї. Я вже сам був машиною, яка, не почуваючи нічого, тільки пересовувала ноги, хитала головою й щось бурмотала.

Нарешті, ми вийшли-таки з саду, і я зітхнув вільніше. З села чувсь якийсь крик і співи. Коростенко зупинився, пильно послухав і, рушаючи, сказав:

— Дядьки тепер чують себе господами положенія... "Дума, мовляв, наша! " Погано тільки, що Дума розгарячає дуже інстинкти. Не вадило б здержувать... "Дума одбере землю"... А як не одбере? Що тоді?

Я стиснув плечима й промовив:

— Як же Дума може здержать, як селяни вимагають, як їм треба землі?

Він зупинився й, взявши мене за лацкан, сказав:

— Дорогий добродію! Ви — прогресивний чоловік, і я — прогресивний чоловік. Обоє ми хочемо добра, правди... Я сам поділяю погляди тої партії, яка вимагає землі селянам... Але... Будемо говорити по щирості. Одне — лозунг, а друге — життя. Селянам треба дать лозунг "землі!", бо без цього вони не будуть боротись за політичну волю... Але ж не будемо кривить душею... Чого наші селяни бідні? Хіба справді од недостатка землі? Це ж... ну, по меншій мірі, це — помилка. Наш селянин — азіат. Ось в чому гвоздь... Культури, європи йому треба! Школи! і перш усього зрозумілої, української школи!

— Добре!.. — скрикнув я, але він мене зараз же перебив:

— Позвольте, позвольте! Це не все! Я не кажу, що їм зовсім не треба землі... Як можна!.. Але ж як дать? Треба так дать, щоб не вбило культури, щоб селянин розвивався... Ну, скажіть... як можна взять і розділить всі ці машини мої, всю цю культуру між селянами? Абсурд!

Назустріч нам хутко плив по подвір'ю Грегуар, схиливши голову набік, широко розмахуючи руками, наче одбиваючись од чогось.

Коростенко зараз же замовк і стурбовано, напружено став дивитись на Грегуара.

— Что такое? Беспокойно в деревне? Да? — спитав він.

— Нет. Пожалуйте обедать... — схилив голову на друге плече Грегуар.

— А!.. Хорошо, хорошо... — з полегшенням промовив Коростенко й, звернувшись до мене, добродушно проговорив: — Неспокійно у нас на селі... Збираються громить мене дядьки... Вже письма шлють... щоб вибиравсь зарані, бо все одно одберуть землю... От вам і інстинкти... Приходиться буть насторожі... Темна маса може справді і спалить тебе, і вбить... Боротьба за існування!.. Да! Ну, ходім обідать!

Він ще зупинився, прислухаючись до криків на селі, і ми пішли. Хвилин через десять, вмитий, я сидів уже за столом проти пані Коростенкової, млявої жінки з блідо-сірим лицем і подвійним жовтим підборіддям. Коло неї сидів мій ученик, Василько, опецькуватий чорнявий хлопчина год десяти, схожий на батька.

— Тьі ж будешь слушаться господина репетитора? — гладячи пухлою рукою стрижену голову Василька, мляво тягнула пані. — Да, Васенька?

Васенька сьорбав борщ, з таким виглядом, що, мовляв:

"Побачимо!"

— Только вьі с ним, пожалуйста, уже по-русски занимайтесь... Николай Андреич большой любитель малорусского язьїка, но ребенку ато излишне.

— Я по-мужицки не хочу учиться! — не підводячи голови, випалив Васенька.

Коростенко ніяково засміявся:

— Дурачок. Разве на малорусском язьіке только мужики говорят?

— Ну, да, мужики!

— Глупости, Васенька! — вмішалась пані. — Малорусский язык такой же, как й русский... Но тебе нужно по-русски учиться. Мой Николай Андреич, видите ли, считает, что все должно развиваться... Но ато он только так говорит, а на самом деле он потому такой любитель малорусского... Сказать, Коля? — лукаво глянула вона на чоловіка. — Глупости, Лена, выдумываешь... — сухо й незадоволено пробурмотів він, мішаючи ложкою в тарілці.

— Это его больное место... — засміялась вона до мене... — Сказать, Коля?.. Он, видите ли, — вона знов лукаво глянула на його, — он написал одну книжечку... Сказать?.. Молчишь? Ну, хорошо. Он написал книжечку на малорусском языке о шелковичных червях й считает теперь себя настоящим малороссом. А он й говорить по-малорусски не умеет. Я просто не понимаю его... Какие-то слова... Я сама малоросска й все понимаю, когда мужики говорят, а его нет...

— Конечно! Потому что я говорю литературным языком.

— Ну, оставь!.. Просто не умеешь...

— Лена! — сухо й терпко глянув на неї Коростенко. — Это наш всегдашний спор... Мы успеем еще надоесть нашему гостю... Скажи лучше, чтобы подавали второе... Ви щось шукаєте? — звернувся він до мене, бачачи, що я воджу очима по столу.

— Ьге ж, солі...

— А ось же солянка перед вами, — показав він на якусь пляшечку, що стояла коло мене. Я взяв її, але солі з неї не міг добути. Глянувши на Коростенка, я побачив, що він лукаво й задоволене посміхається.

— Не посолите?.. А ось дивіться... Позвольте мені... Бачите?.. Машина!.. У мене все машинним робом. Практично, правда?

Я проти волі посміхнувся.

— Да! Наука — сила! — рішуче хитнув він головою. — Наука дасть людям щастя. Як подумаєш, скільки то непродукційно тратилось у нас, на Україні, сил... і тратиться! Двадцять аграрних вопросів можна би розв'язать, якби зібрать ті сили та прикласти їх до діла... А наші поміщики замість того крестян експлуатують... Крестянина треба піддержувать, треба помагать йому, перш усього — як людині, а друге — для розвитку хазяйства. Бідний мужик — бідний поміщик, бідна, значить страна. А бідність є регрес. Ми, поміщики новітньої формації, повинні сказать тепер своє слово. Воно назріло вже... Да, воно назріло! Вік мотузяного хазяйства зступає з шляху і дає дорогу машині, азія дає дорогу європі! і от в цьому я бачу велику роль нашої Думи! Вона вб'є азію і дасть простор європі, дасть нам сказать своє слово, слово європейців.

Він захопився. Утершись рушничком, він одклав його набік і, повернувши до мене своє англійське обличчя, повів розмову знов про Думу, про волю, прогрес, новітніх людей, добро і правду. Говорив він уже по-російському і говорив гарно, кругло, щиро. В розумних, блискучих очах його горів вогник захоплення, і видно було, що він сам любувався своєю мовою й ще більше захоплювавсь. Пані з задоволенням слухала його й зітхала. В їдальні віяло холодком, пахло якимись квітками, вузький, довгий годинник м'яко, поволі цокав.

Раптом двері хутко одчинились і в кімнату вбіг захаканий, з напруженим, зляканим лицем Грегуар.

— Ніко... Ніколай Андреїч! — зашепотів він. Ніколай Андреїч враз змовк і, зблідши ввесь, повернувся до його. Пані теж зблідла й схопила в обійми Василька.

— Он!.. Он!.. Посмотріть... ідуть... З флагами! — підбіг Грегуар до дверей, що виходили на терасу й з яких видно було вулицю села. Ми всі

схопились і підбігли до дверей і до вікон. На вулиці далеко видно було велику юрбу селян, над котрою миготіло щось червоне. Селяни, видно, були неспокійні, бо звідти долітали крики й видно було, як махали руками. Пані затрусилась, забилась і, схопивши Василька, забігала по хаті. Василько почав плакать.

— Грегуар... Неси пулемет! Скореє!.. На террасу!.. — забурмотів Коростенко, дрижачими руками зачиняючи для чогось вікна.

Я кинувся до Коростенка й, теж хвилюючись, заговорив:

— Добродію! Може, кулемета не треба?.. Все одно не поможе, а жертви будуть. Краще вийти до їх і попробувать...

— Нет, нет, нет, — замахав він руками. — Вьі, молодой человек, не мешайтесь. Зто жизнь, а не программа. Понимаете? Я должен защищать свою семью... Вьі, молодой человек... Лена!.. Йди в спальню!.. Не бойсь... Ах, негодяи!.. Грегуар! Боже мой, он там копается!.. Леноч-ка! Да йди же... Здесь нельзя тебе!.. Грегуар!.. Молодой человек, если вьі боитесь... Грегуар!.. Они уже близко... Й ворота отпертн...

В кімнату вбіг Грегуар, важко несучи перед собою якусь машину з ніжками, як у фотографічного апарата, й довгою товстою блискучою трубкою.

— На террасу, на террасу! — помагаючи нести Грегуарові, трусився весь Коростенко.

Василько раптом заверещав і забився, затріпався. Я кинувсь до його. Пані без пам'яті лежала долі.

— Сто-ой!! — зачулось високим різким тенором з тераси. — Стрел-я-ять буду!!

Я схопив графин з водою й почав лити дрижачими руками на голову пані, бурмочучи до Василька:

— Нічого, Васильку, нічого...

— Они убьют нас! Они убьют нас! — хапав мене за руки Василько.

В кімнату вбігла покоївка. Василько кинувся до неї й, обхопивши руками за стан, затріпався. Я кинувся до тераси. Але в цей мент звідти один за одним вибухло кілька вистрілів і дим клубом ввірвався в двері. Засмерділо порохом. За димом мені нічого не видно було, тільки вершки тополь, щ,о росли перед терасою. Але слідом за вистрілами з вулиці зачувсь крик багатьох людей, ойкання, плач, свист.

— Не подходи! — розлягся знов різкий голос Коростенка.

— Убью! Всех убью-у!

Дим трохи розійшовся, й я побачив кілька купок людей, які несамовито, перелякано бігли в різні боки, одні — до села, другі — до економії, треті — в городи.

— Куда? Не смей!! А!! — ревів Коростенко, й знов за цим розляглось кілька вистрілів.

Коли знов розійшовся дим, на дорозі не було юрби, тільки декілька фігур лежало на тому місці, де червоніли флаги.

— Грегуар! Запереть ворота!.. Скорей! Михайлу й Сидору дать винтовки й расставить на свои места... Стрелять без сожаления!.. Разбежалась, подлая сволочь!.. Лена!.. Победа! Они разбежались...

З пальця йому текла кров, губи дрижали, й на них засохла біла піна, од англійських бак текли струмочки поту, очі були широкі, напружені, дикі.

Вмить в кімнату влетіла покоївка й, сплеснувши руками, закричала:

— Ой пане! Що ж ви робите! Це ж весілля йшло сюди! Ой боже ж мій, постріляли, побили!.. Вони до вас ішли по закону!.. Ох, рятуйте ж... рятуйте! То ж сестра моя оддається за Пилипа Босого... Матінко моя!.. Ой, рятуйте!

і, кричачи, вона вибігла на терасу, з страшенною силою вдарила ногою "машину" й побігла під тополями на вулицю.

Коростенко пришиблений стояв і бурмотів:

— Не может быть... Не может быть...

Друга покоївка схопилась і теж вибігла. Пані лежала недвижно з розстібнутою мокрою сукнею, а Василько широкими переляканими очима поглядав на нас.

Вбито було одного, того якраз, що ніс "флаги", себто гілля з червоними хустками й стьожками, а ранено дві баби й хлопчика.

"Слово малороса-європейця" "машинним робом" було сказано "старій нашій неньці Україні". В той вечір я розпрощався з ним і через те не знаю вже, які "слова" він далі говорив селянам і яке "слово" сказали йому селяни.